

Friese slavernijverleden in Leeuwarden

Docentenhandleiding

Beschrijving opdracht

De leerlingen gaan aan de slag met het slavernijverleden in Friesland. Ze leren over de slavernij in Leeuwarden en de plekken waar dit voorkwam. Ze gaan zelf aan de slag met inleving en contextualiseren op instapniveau.

Tijdvakken

Geen specifiek tijdvak, maar omdat de les de periode 1600-1900 beslaat zijn er raakvlakken met:

- Regenten & Vorsten (1600-1700)
- Pruiken & Revoluties (1700-1800)
- Burgers & Stoommachines (1800-1900)

Kenmerkend aspect

29. Slavenarbeid op plantages en de opkomst van het abolitionisme

Doelgroep

Niveau: VMBO

Klas: 2/3, onderbouw

Tijdsduur

Eén lesuur

Doelstellingen

1. Aan het eind van de les kunnen de leerlingen één voorbeeld noemen van de betrokkenheid van een Leeuwarder persoon en/of locatie bij slavernij.
2. Aan het einde van de les kunnen de leerlingen zich inleven in mensen uit Leeuwarden die banden hadden met slavernij en hebben zij de historische denken vaardigheid: contextualiseren gebruikt.

Leerlingenmateriaal

<https://geschiedenislokaalfryslan.nl/images/amsterdam/friese-slavernijverleden-in-leeuwarden---leerlingenmateriaal.pdf>

Vorbereiding en benodigdheden

- Pen en papier voor leerlingen
- Voldoende uitgeprinte werkbladen: één per twee-/drietal
- Voldoende uitgeprinte bonusopdracht werkbladen voor leerlingen die snel klaar zijn met het werkblad
- Post-its of papier met plakband
- Digibord
- PPT: <https://geschiedenislokaalfryslan.nl/images/amsterdam/friese-slavernijverleden-in-leeuwarden---powerpoint.pdf>
- Whiteboard/krijtbord

De werkbladen bevatten een klein stukje tekst en een tweetal vragen. Op de werkbladen staat ook een straatnaam met een huisnummer, deze straatnamen kunnen de leerlingen terugvinden op de kaart, de huisnummers niet.

Het is handig om van tevoren de vragen door te nemen, zodat u kunt helpen als de leerlingen ergens niet uitkomen. De eerste vraag hoort bij het verhaal van het personage en verschilt dus per werkblad. De tweede vraag is op elk werkblad hetzelfde. Beide vragen staan ook in de PowerPoint en worden klassikaal besproken.

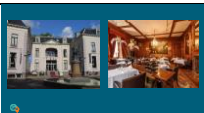
Ook is het handig voorafgaand aan de les de speciale PowerPoint met toelichting voor de docent door te nemen. Hierin treft u extra achtergrondinformatie over de inhoud per dia.

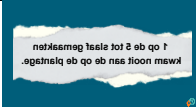
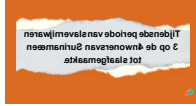

Beginsituatie leerlingen

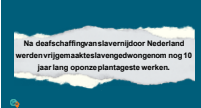

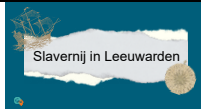

De leerlingen hebben basiskennis over het slavernijverleden. Deze kennis wordt getest met de waar/niet waar vragen. De docent bepaalt of het onderwerp meer toelichting vereist, aan de hand van de resultaten van deze vragen. Extra uitleg kan dan worden gegeven na elke vraag of bij de dia 'Illustraties voor context'.

Lesopzet: Friese slavernijverleden in Leeuwarden

De docent geeft de les met behulp van een PowerPoint. Gebruik de verhaallijn hieronder voor uitleg en context.

Dia	Verhaallijn
5-10 min	Introductie
	<ul style="list-style-type: none"> • Zorg ervoor dat leerlingen pen en papier klaar hebben. • Vertel niets over het onderwerp van deze les. De kijkopdracht bij het schilderij is bedoeld om de leerlingen in het onderwerp te trekken, zonder enige context. • Zeg dat de volgende dia slechts 1 seconde in beeld komt. En dat de leerlingen moeten proberen om in die ene seconde zoveel mogelijk te zien. Ze krijgen dan ca. 2 min. de tijd om in stilte voor zichzelf op te schrijven wat ze zagen (in steekwoorden).
	Laat het schilderij 1 sec. zien en klik dan snel weer weg.
	<ul style="list-style-type: none"> • Geef leerlingen ca. 2 min. de tijd om voor zichzelf in steekwoorden op te schrijven wat ze zagen. • Daarna bespreek je klassikaal hun antwoorden. Schrijf ze eventueel op het bord. Geef geen waardeoordeel (klopt het wel/niet). De leerlingen vertellen wat ze denken dat ze gezien hebben.
	<ul style="list-style-type: none"> • Laat de dia zien en zeg even niets. De praktijk wijst uit dat leerlingen onderling met elkaar gaan bespreken wat ze nu opnieuw zien, wat misschien anders was dan ze dachten, of wat ze nu voor het eerst opvalt. • Bespreek vervolgens kort even de overeenkomsten en verschillen met wat de leerlingen dachten gezien te hebben.
	<p>Vertel de context van het schilderij:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Het schilderij hangt in Leeuwarden. In het Fletcher Paleis-Hotel Stadhouders Hof. Herken je de plek? • Dit gebouw was vroeger het paleis van de Friese stadhouders. Je ziet er één op de sokkel voor het gebouw. • Dit was in de tijd dat Nederland nog geen koninkrijk was met een koning. Maar een republiek (der Zeven Verenigde Nederlanden), met 2 stadhouders. Eentje in het westen in Delft (en later Den Haag) en eentje hier in Leeuwarden.

	<ul style="list-style-type: none"> • Het schilderij hangt in de zgn. Nassauzaal in het hotel, dat nu een eetzaal is.
	<p>Vertel meer context:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Titel: <i>Groepsportret van twee Friese stadhouders met twee neven</i> • Maker: Adriaen Hanneman (1604-1671) • V.l.n.r.: <ul style="list-style-type: none"> – Bruine bediende – Hendrik van Nassau Siegen (neef) – Fries stadhouder Hendrik Casimir I van Nassau Dietz – George Frederik van Nassau Siegen (neef) – Zwarte bediende – Fries stadhouder Willem Frederik van Nassau Dietz (broer en opvolger van Hendrik Casimir) – Witte bediende • Opvallend: <ul style="list-style-type: none"> – 2 stadhouders kijken naar ons – 2 neven kijken naar de stadhouders – 3 bedienden zijn naamloos en worden niet genoemd in de titel
	<p>Vertel het onderwerp van deze les: slavernij in Nederland. En dat daar dus ook sporen van terug te vinden zijn in Friesland, Leeuwarden. Zoals het schilderij met de bruine en zwarte bediende.</p>
<p>10 min.</p>	<p>Waar / Niet Waar</p>
	<ul style="list-style-type: none"> • Leg uit dat de leerlingen 6 dia's met stellingen te zien krijgen, waarbij ze moeten kiezen of deze <i>waar</i> of <i>niet waar</i> zijn. Bij <i>waar</i> gaan de leerlingen staan, bij <i>niet waar</i> blijven zij zitten. De bedoeling hiervan is, om te kijken wat de leerlingen al van slavernij in Nederland af weten. • Na elke stelling bepaalt de docent zelf of deze nog toelichting vereist of dat de leerlingen dit antwoord snappen. • De stellingen zijn tevens een manier om de voorkennis van de leerlingen te testen en te bepalen of verdere uitleg vereist is.
	<p><u>Niet waar.</u> De overtocht duurde langer: minimaal zes weken. Dat is net zolang als de schoolvakantie. Sommige tot slaaf gemaakten zaten zelfs een paar weken extra aan boord, omdat het schip eerst langs verschillende Afrikaanse kustplaatsen voer, voordat de oversteek naar Noord of Zuid Amerika werd gemaakt.</p>
	<p><u>Waar.</u> Het aantal tot slaaf gemaakten dat de overtocht naar Amerika overleefde verschilde sterk per keer. In sommige gevallen kwam 1 op de 10 tot slaaf gemaakten om het leven. Maar er zijn ook overtochten geweest waarbij 8 op de 10 tot slaaf gemaakten het leven lieten. Als gemiddelde wordt vaak een percentage tussen de 10-30% aangegeven. Na aankomst kregen de tot slaaf gemaakten een korte periode om aan te sterken. In deze tijd lieten ook nog vele mensen het leven.</p>
	<p><u>Waar.</u> Volgens het CBS leefden er in 1857 ongeveer 37.000 onvrije inwoners en 15.000 vrije inwoners in Suriname. Op het platteland was dit percentage nog meer uit verhouding: 90% van de plattelandsbewoners waren tot slaaf gemaakten.</p>
	<p><u>Waar en Niet waar.</u> In Nederland was slavernij officieel verboden. Toch was een dit grijs gebied. Er is bewijs dat sommige zwarte bedienden betaald werden. Maar van velen kunnen wij er niets over terugvinden in historische bronnen. Zwarte mensen werden uit de koloniën als bediende mee naar Nederland genomen. Want zij werden hier gezien als een statussymbool. Maar</p>

	hoe konden zij weten dat zij hier volgens de wet vrij waren? En bovendien: waar konden zij naar toe, in een land dat zij niet kenden?
	Waar. Nederland was in 1863 laat met het afschaffen van de slavernij. Landen zoals Groot-Brittannië en Frankrijk gingen Nederland voor in 1833 en 1848.
	Waar. Alhoewel de emancipatiewet in 1863 werd aangenomen, verkregen de tot slaaf gemaakten pas in 1873 hun vrijheid. In die 10 jaar stonden zij 'onder toezicht van de staat'. Deze periode van 10 jaar werd ingesteld om de overgang voor de plantage-eigenaren zo soepel mogelijk te maken en financiële compensatie te bieden voor het verliezen van de tot slaaf gemaakten. Weliswaar kregen de tot slaaf gemaakten nu betaald voor hun werk, zij werden alsnog 10 jaar lang gedwongen op de plantages te blijven werken.
5-10 min.	Illustraties voor context
	Deze dia is bedoeld om een beeld te vormen bij slavernij. De docent bepaalt, aan de hand van de net geteste voorkennis, hoeveel toelichting elke afbeelding vereist. Zo kan de uitleg worden aangepast op de groep. Het is belangrijk te eindigen met de halsband, omdat dit de brug is naar slavernij in Nederland. <ul style="list-style-type: none"> • Links boven: Indeling van een Frans slavenschip. • Links midden: Brandijzer waar slaven mee werden gemerkt op de plantage. Afkomst is onduidelijk. • Links onder: Tot slaaf gemaakten aan het werk op een suikerplantage. • Rechts onder: Tot slaaf gemaakte Afrikanen op een slavenschip. • Rechts boven: Halsband van messing met het familiewapen van Nassau. Van een tot slaaf gemaakte in Nederland (!)
15 min.	Opdracht: persoonlijke verhalen
	De docent maakt een bruggetje: van het slavernijverleden in Nederland, terug naar de eigen omgeving van de leerlingen (Leeuwarden-Friesland). De leerlingen krijgen een opdracht, waarmee zij het slavernijverleden van Leeuwarden letterlijk in kaart brengen.
	De leerlingen gaan aan de slag met slavernij in Leeuwarden. Dit doen zij aan de hand van verschillende persoonlijke verhalen van mensen, die hier hebben geleefd en die iets te maken hadden met slavernij. Deze verhalen met vragen staan op de werkbladen. <ul style="list-style-type: none"> • De docent deelt de klas op in twee- of drietallen. • Elk groepje krijgt een werkblad met daarop één persoonlijk verhaal en een adres. • De docent laat dan de kaart zien op het digibord en geeft de leerlingen de opdracht de naam van hun persoon op een post-it te schrijven en deze op te plakken bij de straat waar dit verhaal zich afspeelde. • Als iedereen dit gedaan heeft, vraagt de docent wat leerlingen opvalt en of de leerlingen hadden verwacht dat er in Leeuwarden zoveel mensen woonden die banden hadden met slavernij.
	<ul style="list-style-type: none"> • De docent legt de opdracht op het werkblad uit met dit WHHTUK-model. • Laat de dia in beeld staan, terwijl de leerlingen aan het werk zijn. • Als er leerlingen snel klaar zijn, dan krijgen zij de bonusopdracht.
5 min.	Discussie als afsluiting
	De docent bespreekt klassikaal de hoofdvraag, die op elk werkblad staat. Het is belangrijk dat leerlingen begrijpen dat slavernij verweven zat in de hele samenleving en dat veel mensen ermee in aanraking kwamen.

	<ul style="list-style-type: none"> • Deze eindvraag, die ook op het bonuswerkblad staat, hebben niet alle leerlingen eerder gezien. Geef de klas daarom even tijd om na te denken. Bespreek de vraag vervolgens klassikaal. • Leerlingen kunnen eventueel hun ontworpen monument laten zien, mocht er nog tijd over zijn.
	<p>Einde.</p>

Deze les is ontwikkeld door

Tip Spaansen & Meike Wijngaarden, studenten van de lerarenopleiding Geschiedenis, aan de NHL Stenden Hogeschool Leeuwarden, 2023.

BIJLAGE

Belangrijke context bij lessen over slavernijverleden

Dit document is tot stand gekomen mede dankzij adviezen van het Comité 30 juni - 1 juli Fryslân

---

Een les over het slavernijverleden van Friesland vergt enige voorkennis van de docent. Het is goed om te beseffen dat aan het vergroten van kennis en bewustwording van dit beladen erfgoed in onze eigen Friese omgeving nog een wereld valt te winnen. Hetzelfde geldt voor de uit het slavernijverleden voortvloeiende maatschappelijke achterstelling en uitsluiting anno nu. Wij geven hier concrete tips en actuele informatie om goed voorbereid een les uit te voeren.

Slavernijverleden in Fryslân

Het slavernijverleden is een zeer pijnlijk, belangrijk en lange tijd onderbelicht onderdeel van onze Nederlandse geschiedenis. Tot voor kort werd slavernij in Fryslân zelfs nog vaak gezien als iets dat ver weg gebeurde. In landen als Suriname, Curaçao en Indonesië, of steden als Amsterdam en Middelburg.

Maar ook onze provincie heeft een slavernijverleden. Sporen zijn terug te vinden in plaatsen als Leeuwarden, Harlingen, Dokkum en Wolvega én in onze archiefinstellingen en musea. Gebouwen, monumenten, straatnamen, archiefstukken en museale objecten herinneren aan een verleden dat nog steeds doorwerkt in het heden. Meer weten? Lees het boek [Sporen van het Slavernijverleden in Fryslân. Met wandel- en fietsroutes.](#)

Vorbereiding docent

- Voor je de les geeft, is het verstandig om na te gaan hoe jouw klas dit onderwerp zal ontvangen. Misschien zijn er pijnpunten of achtergronden van leerlingen waar je rekening mee moet houden? Het onderwerp slavernijverleden kan gevoelig zijn. Het is van invloed op [de hedendaagse maatschappelijke positie van mensen met kleur](#). Het is belangrijk om hierover het gesprek met leerlingen aan te gaan. Besteed aandacht aan de positie en bejegening van mensen van kleur in het heden, inclusief racisme en discriminatie. En aan de persoonlijke ervaringen van jouw leerlingen.
- Zorg voor [sociale veiligheid in de klas](#), door de dialoog/discussie goed te begeleiden. Op de [site van Erfgoedwijzer met de Klas](#) vind je tips in de PDF *Erfgoedtool 3 - een dialoog voeren*.

Budget voor scholing

Het ministerie van OC&W stelt [subsidie](#) beschikbaar voor scholing van aankomende en zittende leerkrachten en docenten in PO, VO en MBO. Om hen te ondersteunen bij moeilijke, schurende klassengesprekken. In Fryslân biedt [Tumba](#) trainingen en advies.

Belangrijke begrippen

- Bij het lesgeven over het slavernijverleden [doet woordgebruik ertoe](#). De voorkeur gaat uit om niet het begrip *slaaf* te gebruiken, maar *tot slaaf gemaakte*. Om het verschil in kleur te benoemen, gebruik je *witte en zwarte mensen* en *mensen van kleur*.
- Op de website [slavernijenij.nl](#) vind je informatie over de slavenhandel, de trans-Atlantische driehoekshandel en het leven van tot slaaf gemaakten aan boord van een slavenschip.
- Tijdens de les kunnen ook termen aan de orde komen, zoals *discriminatie*, *racisme*, *achterstelling*, *uitsluiting* en *etnisch profileren*. Leg deze begrippen uit binnen de context van de les.
- Het is goed te beseffen dat tot slaaf gemaakten zich altijd hebben [verzet](#) tegen hun onderdrukking. Voorbeelden zijn [Anton de Kom](#) (Canon van Nederland) en [Tula](#). Maar er waren er meer. Bespreek dit.
- Hoewel slavernij structureel onderdeel was van de Nederlandse politiek, economie en maatschappij, zijn er ook altijd Nederlanders geweest die zich tegen de slavernij verzetten. Ook in Friesland. Zoals de redactie van de *Provinciale Friesche Courant*, die regelmatig over de misstanden van slavernij publiceerde (bron: [Sporen van](#)

[het Slavernijverleden in Fryslân](#), p. 23). En ook Multatuli (wiens moeder Friezin was) schreef kritisch over het koloniale bewind in het boek *Max Havelaar*.

- Als jouw les over één of meerdere bronnen uit één plaats gaat, maak dan duidelijk dat dit niet uniek is. Maar dat er overal in Fryslân sporen van slavernijverleden zijn.

Na de slavernij

- [De afschaffing van de slavernij](#) in de Nederlandse kolonies gebeurde in fases. In 1814 werd de handel in slaven verboden, in 1860 werd slavernij verboden in Nederlands-Indië en in 1863 in de West-Indische koloniën (Suriname en het Caribisch gebied). Maar echt vrij waren de tot slaafgemaakten niet. Want nog tot 1873 werden ze gedwongen om op de plantages te blijven werken, als compensatie voor de plantagehouders. In 1873 waren de tot slaaf gemaakten dus pas echt vrij. Vergeet niet dat ook in onze kolonies New York, Brazilië en Kaap de Goede Hoop (Zuid-Afrika) slavernij is geweest. Deze gebieden zijn wij al voor 1863 kwijtgeraakt.
- Het slavernijverleden is niet alleen iets van het verleden, het [werkt door](#) tot op de dag van vandaag. Het heeft veel pijnlijke aspecten en gevolgen voor zwarte mensen. Het is goed om die gevolgen met jouw leerlingen te bespreken. Hierdoor zijn zij ook beter in staat om de context te begrijpen waarom de Nederlandse Staat, in de persoon van premier Rutte, in 2022 excuses voor de slavernij aanbood. Voor veel nazaten van tot slaaf gemaakten zijn deze excuses geen oplossing, het is wel een begin voor een gesprek. En het helpt bij het helingsproces, want heeft een psychologische werking. Dat dit op landelijk politiek niveau gebeurde, [heeft veel betekenis](#). Ook lokaal is door verschillende burgemeesters (onder meer Den Haag, Amsterdam en Utrecht) excuses aangeboden, voor de rol die hun stad in de slavernij heeft gehad. Hoe de excuses per persoon worden ontvangen, is verschillend.
- Kinderen en jongeren vinden het slavernijverleden een belangrijk onderwerp en willen er graag meer over leren. Dat blijkt uit [onderzoek](#) van de [Kindercorrespondent](#) onder honderden kinderen en jongeren uit het Koninkrijk der Nederlanden inclusief de Cariben. Ook schaamt meer dan de helft zich over dit deel van de geschiedenis.

Burgerschap & Maatschappijleer

Deze les kan ook bij het vak burgerschap of maatschappijleer worden gegeven. Dan ligt er minder nadruk op het historische aspect. Ga in dit geval met jouw leerlingen meer in op het effect van het slavernijverleden op de hedendaagse samenleving in Nederland.

Websites

- [Nationaal Instituut Nederlands Slavernijverleden en Erfenis \(NiNsee\)](#)
- [NiNsee educatie](#), twee lessen over het slavernijverleden
- [NiNsee Slavernij en Jij](#), educatieve site voor docenten en scholieren/studenten VMBO-T t/m MBO
- [Comité 30 juni – 1 juli Fryslân](#), verbonden aan NiNsee
- [Nationaal monument slavernijverleden \(Amsterdam\)](#)
- [Keti Koti](#)

Kijktips

FryslânDOKs van Omrop Fryslân:

- [De koopman en de dominee \(30 min.\)](#): Historicus Barbara Henkes gaat op zoek naar sporen. En hoogleraar Ruerd Ruben verdiept zich in de handelsrelaties tussen Nederland en de overzeese gebieden. Welke rol speelde Friesland in het slavernijverleden? En in hoeverre heeft dat verleden nog altijd invloed op onze maatschappij?
- [Onderhuids \(30 min.\)](#): Bij Marlon Wijngaarde, Anoushka Faneyt en Evelyn Andoh maakt het slavernijverleden deel uit van hun familiegeschiedenis. Hoe werkt dat door in hun leven nu? En welke ervaring hebben zij met racisme?